

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА**

ЯРЕМЕНКО ТЕТЯНА ГЕОРГІЇВНА

УДК 811.161.1: 367.625 + 622

**РОСІЙСЬКЕ ДІЄСЛОВО З ЕКСПЛІКОВАНИМ КОМПОНЕНТОМ ЧАСУ:
ДЕРИВАЦІЙНА ІСТОРІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВА**

10.02.02 – російська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2009

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі російської мови Інституту іноземної філології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, доцент

Плужникова Тамара Іванівна,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова,
доцент кафедри російської мови.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор

Снитко Олена Степанівна,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, Інститут філології,
завідувач кафедри російської мови;

кандидат філологічних наук, доцент

Петров Олександр Володимирович,
Таврійський національний університет ім.
В. І. Вернадського, доцент кафедри
російського та загального мовознавства.

Захист відбудеться 17 лютого 2009 р. о 14 год. 30 хв. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.04 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова (01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

Із дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

Автореферат розіслано «__16__» _січня __ 2009 р.

Учений секретар

спеціалізованої вченої ради

А. В. Висоцький

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Одним з напрямів сучасної лінгвістичної науки є виявлення мовної репрезентації тих або інших категорій, зважаючи на їхню онтологічну й когнітивну значущість. Час як об'єкт пізнання є категорією філософською, загальнонауковою і конкретно науковою.

У лінгвістиці цю категорію кваліфікують переважно як темпоральність, яку репрезентують одиниці різних рівнів, об'єднаних у функціонально-семантичне поле темпоральності (ФСПТ). Ядром поля вважають морфологічну категорію часу, досліджену лінгвістами (М. В. Ломоносов, В. В. Виноградов, О. О. Потебня, О. О. Шахматов, К. С. Аксаков, М. П. Некрасов, О. В. Бондарко, Ю. С. Маслов та ін.). Лексичні засоби вираження часу (як і синтаксичні) зазвичай визнають периферійними, проте й вони були в центрі уваги мовознавців: детально проаналізовано темпоральні іменники (Т. В. Горячева, І. Г. Демченко, О. Л. Єрзнікян, М. О. Потаєнко та ін.), прийменниково-іменникові сполуки (М. В. Всеволодова, М. Д. Грунін, М. В. Крилова, О. С. Скобликова та ін.), прикметники (В. А. Карашук, І. М. Ландсман, О. М. Шрамм та ін.), прислівники (В. Б. Євтюхін, Н. М. Леонтьєва, І. О. Попов, Р. А. Семергей, Н. Й. Цуканова та ін.), які розглядали й у порівняльному аспекті (Л. В. Гарська, Н. Л. Жабицька, Т. Д. Корнєєва, Н. М. Лисиця, Ч. Ляхур, Г. О. Меновщиков, Н. О. Першина, Н. В. Прохорова, Л. Сараджаєва, З. І. Сироткіна, Б. Х. Хошанов та ін.). На матеріалі пам'яток XI-XIII ст. темпорлексми цих частин мови досліджували Р. В. Болдирєв, Л. В. Вьяліна, Н. В. Івашина, Т. А. Лисицина, А. А. Мічик, О. І. Янович. Цю групу лексем вивчали також українські та білоруські мовознавці (П. І. Білоусенко, Д. І. Ганич, О. П. Груцо, В. Д. Євтухов, М. П. Кочерган, С. В. Шевчук та ін.).

Така помітна зацікавленість лінгвістів лексичними засобами вираження часу визначає актуальність поданої дисертаційної роботи, присвяченої опису дієслова як мовної одиниці, що позначає час лексично. Фахівці визнають факт наявності дієслівних темпорлексем (А. Д. Зверєв, Т. А. Лисицина, Р. А. Семергей та ін.), які, проте, ще не були об'єктом спеціального дослідження.

Дієслівну лексику з часовою семантикою розглядаємо, зокрема, і в плані визначення її словотвірного потенціалу, а виявлення генеративних можливостей слів різних груп (частин мови, різнорідних лексичних парадигм тощо) – одна з найактуальніших проблем сучасної дериватології (В. В. Грещук, О. А. Земська, О. М. Тихонов, І. С. Улуханов, І. О. Ширшов та ін.).

У граматиці не менш актуальною є проблема конфігурації ФСПТ, оскільки не всі науковці визнають центризм граматичної категорії часу в його структурі (М. В. Всеволодова, М. О. Потаєнко).

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації пов'язана з науковим напрямом Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова “Дослідження проблем гуманітарних наук”, у межах якого проводиться науково-дослідна робота кафедри російської мови з комплексної теми “Порівняльний аналіз слов'янських мов”. Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол №4 від 30 листопада 2006р.). Зважаючи на наукову проблематику кафедри, фактичний матеріал дисертації кваліфіковано, ураховуючи мовні тенденції, властиві й іншим східнослов'янським мовам.

Об'єкт дослідження – лексичні засоби вираження в мові перцептивного часу як результат дериваційного розгортання лексико-семантичного поля часу (дієслівний вектор).

Предмет дослідження – похідні дієслова з лексичним значенням часу в їхніх формально-семантичних зв'язках з іменниковими темпорлексемами-мотиваторами, а також з девербативами, утвореними від аналізованих дієслів.

Мета роботи – визначити місце в лексичному полі часу похідних дієслів, які мають часову семантику, установивши їхню дериваційну історію, тобто формально-семантичний зв'язок з генеративними субстантивними темпорлексемами, і дериваційну перспективу – той самий тип зв'язку з похідними, що зберігають значення часу.

Накреслена мета передбачає розв'язання таких **завдань**:

- 1) визначити місце дієслів і їхніх похідних у лексичному полі часу як складнику функціонально-семантичного поля темпоральності;
- 2) з'ясувати семантичну структуру темпоральних іменників, що мотивують дієслова зі значенням часу;
- 3) установити формально-семантичні зв'язки дієслів зі словами, що називають пори року, частини доби, і словами інших денотативних класів;
- 4) проаналізувати словотвірну активність дієслів, утворених від слів, які виступають назвами пір року та частин доби, і темпорлексем інших денотативних класів, залучаючи до аналізу діалектний матеріал;
- 5) виявити мовні лакуни у сфері темпоральних похідних дієслів, потенційні слова, щоб реалізувати прогностичну функцію мови.

У дисертації застосовано такі **методи**, як описовий (наприклад, прийом зовнішньої інтерпретації), який доповнено елементами порівняльно-історичного методу; структурний метод, зокрема, дистрибутивна методика; функціональний метод; використано прийоми класифікації і систематизації, компонентний аналіз і метод кількісних підрахунків.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що вперше виявлено дериваційну активність всіх іменників зі значенням часу в аспекті породження ними дієслів тієї самої семантики в

літературній мові та мові діалектної субсистеми; визначено особливості вираження часу за допомогою дієслівних лексем; описано дієслова з часовою семантикою як елементи лексичного поля часу, що входять до функціонально-семантичного поля темпоральності; встановлено дериваційну історію і перспективу темпоральної дієслівної лексики, а також словотвірні лакуни, які можуть бути заповнені потенційними девербативами; представлено новий принцип побудови функціонально-семантичного поля темпоральності.

Теоретичне значення дисертації полягає в тому, що в ній, по-перше, доповнено теорію функціонально-семантичних полів, зокрема, запропоновано дещо інше, порівняно із загальноприйнятою, конфігурацію ФСПТ, по-друге, уточнено функцію літературної мови і мови діалектів у номінативному процесі, ураховуючи дериваційні стратегії кожної. Розвинено також теорію морфеміки і комплексних одиниць словотвору, оскільки визначено специфіку словотвірних одиниць залежно від сфери функціонування мови.

Практична цінність роботи полягає в тому, що результати дослідження можна використати в лексикографічній практиці для укладання словотвірних і морфемних словників російської літературної мови і російських діалектів. Матеріали дисертації можна застосовувати для читання лекцій з дериватології, лексикології, діалектології, спецкурсів і проведення спецсемінів з функціональної граматики.

Матеріали дослідження. Джерелами фактичного матеріалу слугували різні лексикографічні видання і тексти. Проаналізовано понад 500 одиниць, отриманих методом суцільної вибірки з тлумачних словників російської мови (за потреби – також української і білоруської мов), з тлумачно-словотвірних і словотвірних словників російської мови, з етимологічних словників, з російських історичних і діалектних словників (понад 60 джерел); використано матеріал картотеки Інституту лінгвістичних досліджень РАН, а також твори художньої і спеціальної літератури, періодичні видання, усне мовлення.

Апробація і впровадження результатів дослідження. Основні положення і результати дослідження представлено і обговорено на республіканській науковій конференції “Проблеми порівняльної семантики близькоспоріднених мов” (14-16 травня 1992 р., Черкаський державний педагогічний інститут), міжвузівській науковій конференції “Проблеми контрастивної лінгвістики” (18-20 травня 1993 р., Кіровоградський державний педагогічний інститут ім. В. Винниченка), науковій конференції мовознавців України “Актуальні питання мовознавства у світлі праць Б. О. Ларіна і Ф. П. Філіна” (21-23 вересня 1993 р., Київський державний педагогічний інститут), Всеукраїнській науковій конференції “Сучасні тенденції розвитку слов’янських мов”, присвяченій пам’яті М. М. Пилинського (18-19 грудня 2002 р., Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова), Міжнародній науковій конференції “Актуальні проблеми вербальної комунікації: мова і суспільство” (8-10 квітня

2003 р., Київський національний університет імені Тараса Шевченка), XII Міжнародній конференції з функціональної лінгвістики “Функціоналізм як основа лінгвістичних досліджень” (Ялта, 3-7 жовтня 2005 р.), Міжнародній науковій конференції “Теоретичні проблеми сучасної лінгвістики” (26-28 квітня 2006 р., Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського), у лінгвістичних читаннях, присвячених пам’яті проф. О. М. Соколова (25-27 жовтня 2006 р., Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського).

Матеріали дисертаційної роботи використано в процесі викладання російської мови студентам ДПУ імені Григорія Сковороди м.Переяслав-Хмельницького.

Публікації. Результати виконаного дослідження викладено в 15 статтях, 9 з яких надруковані в збірниках наукових праць, затверджених ВАК України як фахові видання.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, бібліографії (397 найменувань) і додатків. Обсяг основного тексту – 214 сторінок, загальний обсяг роботи – 263 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано вибір теми дисертації, її актуальність, новизну, визначено предмет, об’єкт, мету і завдання дослідження, теоретичне і практичне значення роботи, зазначено методи дослідження і джерела фактичного матеріалу.

У першому розділі – “**Теоретичні аспекти вивчення категорії часу**” – подано теоретичне обґрунтування запропонованої концепції. Зокрема, представлено різні наукові аспекти вивчення часу (загальнофілософський, фізичний, психологічний тощо), які нерозривно пов’язані з його лінгвістичним аспектом дослідження.

У мові відображено перцептивний час, репрезентований одиницями різних мовних рівнів, сукупність яких на підставі спільності функції кваліфіковано як мовну категорію темпоральності. Лексичні засоби вираження часу перебувають у певних системних відношеннях, що дає змогу об’єднати їх на основі архісеми ‘час’ у лексико-семантичне поле часу (ЛСПЧ), яке є складником функціонально-семантичного поля темпоральності (ФСПТ). ФСПТ традиційно належить до полів моноцентричного типу, і його розглядають як одновимірну багаторядну конструкцію, що має морфологічне ядро і периферію. Таку його будову визнають не всі дослідники (М. В. Всеволодова), з чим згоден і автор реферованої дисертації. У роботі ФСПТ представлено як макрополе, що має форму багатовимірної конструкції. Це комплекс мікрополів, у межах яких семантику часу репрезентовано за допомогою мовних одиниць як носіїв різних мовних значень – граматичних (морфологічних і синтаксичних) і лексичного; мікрополя проектується одне на одне (їх черговість є умовною), що дає змогу виявити ядро і периферію кожного з полів, але їхнім центром, як і центром ФСПТ, є семантична ознака ‘час’, що визначає ім’я поля – *время*.

ЛСПЧ як складник функціонально-семантичного поля темпоральності, на відміну від останнього, є біцентричною структурою, оскільки мовні одиниці, що його формують, репрезентують різні аспекти часу, зокрема, його метричні (кількісні) і топологічні (якісні) властивості. Відповідно одна частина темпорлексем позначає абсолютний час, інша – час відносний.

Зважаючи на різні класифікації субстантивних темпорлексем (М. В. Всеволодова, В. В. Морковкін, М. П. Кочерган), у групі імен, що позначають абсолютний час, виокремлено іменники: 1) що виражають часовий відрізок невизначеної тривалості (*промежуток, період*); 2) що називають одиниці відліку часу (*секунда, минута, час, день, сутки, неделя, місяць*); 3) що передають циклічний характер часу (*весна, лето, осень, зима, утро, день, вечер, ночь*); 4) що номінують часові відрізки певної тривалості, які мають повсякденно-прикладний характер (*урок, декада, четверть, семестр, отпуск, каникулы*).

З-поміж імен, що позначають відносний час, виокремлено іменники, які називають: 1) минулий час (*прошлое, прошедшее, бывшее*); 2) теперішній час (*настоящее*); 3) майбутній час (*предстоящее, будущее, будущность, грядущее* тощо).

В обох смислових центрах поля ядерними слід визнати іменники і прислівники: перші номінують “фрагменти” реальності, фактом якої є час, інші – позначають час виконання дій, пов’язаних з цією реальністю. Загалом слова різних граматичних класів в аспекті репрезентації певних часових понять перебувають або у відношеннях вільного варіювання, наприклад: *вчорашня* *встреча* / *встреча, состоявшаяся вчера*; *утро* *было прохладным* / *утром* *было прохладно*; *пришла весна* / *пришла весенняя пора*; *зимовал у родственников* / *зиму* *провел у родственников* / *зимой* *жил у родственников*, або у позиції додаткової дистрибуції: *приеду через пять дней, завтра я занят, ночь была долгой, подстерегать кого-то* тощо.

Обсяг ЛСПЧ збільшується завдяки дериваційному розгортанню (Л. Вейсгербер) цієї парадигми. Суть терміна “дериваційне розгортання” полягає в тому, що до лексико-семантичного поля долучаються похідні слова тієї або тієї частини мови за умови актуалізації в семантичній структурі деривата хоча б одного із значень кореневого слова. При вивченні лексичних множин дериваційний чинник активно використовують як русисти (О. В. Петров, Т. І. Плужникова та ін.), так і українські мовознавці (Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська та ін.).

Усі слова лексико-семантичного поля часу містять архісему ‘час’, здебільшого експліковану в кореневій морфемі (або імпліковану, як, наприклад, у дієслові *ждать*). Місце розташування похідних в ЛСПЧ залежить від типу деривації: при синтаксичній деривації або модифікації похідне зберігає лексичне значення мотивувального генератива і тому перебуває в тій самій зоні поля. При лексичному типі деривації похідне переміщується на периферію, де реалізується ізоморфізм полів.

Дієслова, представлені у ЛСПЧ, зазвичай є похідними, що дає змогу говорити про “віддзеркалену” часову семантику, а отже, про можливість систематизації цих одиниць відповідно до лексичної класифікації їхніх генеративів, наприклад, дієслова, мотивовані назвами пір року, найменуваннями частин доби тощо. У “Тлумачному словнику російських дієслів: Ідеографічний опис. Англійські еквіваленти. Синоніми. Антоніми” за ред. проф. Л. Г. Бабенко (1999 р.), який є максимально повним, значущу, хоч і не велику за обсягом ЛСГ дієслів часу, не виділено в окрему групу. Такі слова з семою часу віднесено до інших лексичних парадигм, наприклад, *ждать* входить до ЛСГ дієслів “буття-існування в часі”, *зимовать* – у ЛСГ дієслів “буття-існування у просторі”. Частина дієслів, наприклад, *временить*, *вечереть*, у словнику взагалі відсутні.

Для класифікації дієслівної лексики в семантичному аспекті використано денотативний принцип (Л. М. Васильєв), який базується на природному, онтологічному розчленуванні дій і станів. Виконувати лексико-семантичну класифікацію дієслів важче, ніж класифікувати іменники. Певні труднощі зумовлені винятково складною смисловою структурою дієслова. Сема ‘час’ як периферійна може мати місце в семантичній структурі дієслів, які належать до суміжних полів, наприклад, простору, кількості, якості, ритму, темпу, міри, норми, але може бути і ядерною.

Необхідність систематизації дієслівної лексики, зважаючи на опозицію “агентивні” / “неагентивні” предикати, а також залежність дії, позначеної дієсловом, від відображально-таксономічної належності імені суб’єкта, дає змогу кваліфікувати темпоральні дієслова не як лексико-семантичні групи, а як групи функціонально-ономасіологічні (у термінології Ф. С Бацевича).

Рефероване дослідження орієнтоване з одного боку на атрибуцію дієслівних одиниць, що позначають час лексично, з іншого – на аналіз словотвірних зв’язків цих одиниць, тому поняттєвий і термінологічний апарат роботи пов’язаний з цими двома напрямками.

Зокрема, у роботі використано поняття денотативно-референційного простору дієслів, що містять актантну рамку (А. М. Плотникова). Це референтно обмежені дієслова з денотативно закріпленими, спеціалізованими суб’єктно-об’єктними семами. Залежно від референційної співвіднесеності таких дієслів з тим або тим денотативним класом виділяють дві основні сфери динаміки (тобто ділянки референційної належності ознакового дієслівного слова) – натурдинаміку і антроподинаміку. До сфери натурдинаміки, яку репрезентують переважно дієслова з включеним суб’єктом, входять власне натурдинаміка, біодинаміка і предметна динаміка. Кожна з них має характерний денотативний комплекс. Наприклад, біодинаміка містить такий денотативний комплекс, як біофакти (рослини, тварини) у їх функціональних діях або станах. Відповідно до основних принципів системного підходу, у синтезувальних концепціях Е. Бенвеніста, І. О. Бодуена де Куртене, І. Р. Гердера, Р. Гійома, В. фон Гумбольдта,

О. О. Потебні доведена єдність у людині природного і соціального. Отже, людину як суб'єкт дії можна розглядати і як біофакт, і як соціофакт, причому суб'єкт належить до сфери антроподинаміки.

У другому розділі – “**Формально-семантичні зв'язки дієслів, мотивованих назвами пір року**” – представлено загальну характеристику СГ з вершиною *зима*, а також семантичну структуру цього темпорального іменника. Визначено його формально-семантичні зв'язки з утвореними від нього дієсловами, які функціонують у літературній мові й у діалектах. Установлено напрями реалізації дериваційного потенціалу цих темпоральних дієслів, від яких утворюються іменники, прикметники і дієслова.

За аналогічною методикою проаналізовано СГ з вершинами *лето*, *весна* та *осень*.

Традиційно в структурі словотвірного гнізда (СГ) виокремлюють словотвірні парадигми (“вертикаль гнізда”) і словотвірні ланцюжки (“горизонталь гнізда”). У межах парадигми деривати можуть бути розподілені за блоками на підставі їхньої частиномовної належності. Структурну частину гнізда, у якій один із дериватів сам виступає мотиваційним генеративом і яка характеризується ієрархічно впорядкованими відношеннями між його дериватами, у роботі визначено як *підгніздо*. Цей термін відповідає терміну *частиномовна (частиномовно-дериваційна) зона*, що використовують останнім часом у дериватологічних дослідженнях (Є. А. Карпіловська, М.Ю. Казак).

У реферованій роботі СГ представлено як експлікант семантичного слова-вершини (А. М. Боюн), тому компонентний аналіз його семантичної структури є необхідним для визначення усіх сем, які вже набули матеріального вираження у дериватах або можуть його набути згодом. У зв'язку з цим виникає потреба визначити нормативний статус новотворів, для чого використано критерій потенційної достатності (Т. І. Плужникова).

СГ зі словами-вершинами, що називають пори року, є гніздами віяльно-ланцюжкового типу. Серед них максимальну потужність і глибину має СГ із вершиною *зима*, мінімальну – *осень*. Дієслова, формально-семантично пов'язані зі словом-вершиною, є в кожному гнізді, але лише від слова *зима* утворюється похідне, яке функціонує в літературній мові (*зимовать*). Від решти таких слів відповідні деривати представлено лише в мовних підсистемах-говірках (*летовать*, *весновать*, *осеновать*). Кожен з них має словотвірне значення “проводити час, позначений мотивувальним іменником”, на підставі чого належить до групи екзистенційно-темпоральних дієслів: *Мало, совсем мало осталось здесь стариков, которые остаются зимовать* (Пришвін). Для дериватів характерна референційна належність до натурдинаміки, зокрема біодинаміки, і суб'єктом дії є біофакт: *И зернышек не собрал, и листьев не натаскал. Неужто так и будешь в поле зимовать?* (фольк.); *А летовать они [снегири] улетают на север* (Емельянов); *Святослав прибыл весновать в Новгород*,

где жители встретили его как победителя (Карамзин); Ермак со товарищи своими **осеновал** до зимнего пути (сиб. летописи).

Якщо людина виступає суб'єктом дії як соціофакт, дієслова без зміни форми змінюють денотативну базу, унаслідок чого переходять до класу дієслів соціальної діяльності і мають словотвірне значення “виконувати дії, звичайні під час, позначений мотиватором”, наприклад, *весновать* – “промишляти в морі рибу і звіра ранньою весною”, “пасти худобу на літньому пасовищі”.

Коли ж часові періоди виступають як суб'єкти дії, дієслова також належать до власне натурдинаміки, тобто процесуально-дієвого світу, але мають вже іншу форму (*зиметь, обзиметь, обзимить; обвеснет; облетиться, полетиться, облетнётся; осенять / осенеть*). Ці дієслова кваліфікують як квалітативно-темпоральні, оскільки в них актуалізовано такі ознаки мотиваторів, як ‘температурний режим’ і ‘ступінь освітленості’. Словотвірне значення похідних – “набувати ознак того, що позначено мотиватором”. Ця група дієслів представлена лише у мові субсистеми; пор., загальновживане українське дієслово *осеніти*: **Осеніє** все і хляне, а пісні, мов ночі... (Сосюра).

Темпоральні дієслова характеризуються різним ступенем генеративної активності, яка є максимальною у дієслова *зимовать*: від нього утворюється велика кількість дієслів різних способів дії (11 одиниць), тоді як від слова *летовать* – тільки 5 девербативів, від генератива *весновать* – 3, від *осеневать* – не зафіксовано жодного.

Іменники, утворені від аналізованих дієслів, формують кілька словотвірних значень: 1) “опредметнена дія, позначена мотивувальним дієсловом”: *зимование, зимовка₁, зимовье₁* (Я думаю, что огромный турецкий флот ушел на **зимование** (Рус. Старина); **Зимовка** – работа не для каждого, здесь нужен и высокий профессионализм, и характер (КП, 1990, № 35); Можно было подумать, будто все тигры собрались на Анюй для **зимовья** (Арсен); *летование, ле'товка, лето'вка₁* (Местом своего **летования** многие деятели сознательно избирали Ислам-Кермень (“Знание – сила”); У меня нет никаких опасений за нашу жизнь при **ле'товке** в здешних местах (Ушаков); *веснование₁, весновка*: Промысел всех тюленых пород начинается со дня Евдокии, т. е. с 1-го марта, почему и называется онный общим именем **веснование** (Лепехин); 2) “місце дії, позначене мотивувальним дієсловом”: *зимовка₂, зимовье₂, зимовище, зимовник, зимовальник* (Это оказалась одинокая овечья **зимовка** – куштан (Шахов); Волчица помнила, что летом и осенью паслись около **зимовья** баран и две ярки (Чехов); На ночь солдаты сворачивали в **зимовище**, на берег речонки (А. Толстой); Степь пуста, сколько по ней ни ехают, разве наткнешься на экономию, хутор или **зимовник**, и выскочат хриплые овчарки (Серафимович); Специальные более глубокие пруды-**зимовальники** устраиваются для перезимовки карпов (из спец. л-ры); *летовка₂, летовище, летовля, летовье* (Пологие склоны представляли хорошие пастбища. Это были **летовки** (Обручев); Она (волчица) долго бродила вокруг **летовища**, нюхая воздух (Айтматов); *веснование₂*; 3) “особа, яка виконує дію, позначену мотивувальним дієсловом”: *зимовицик/-*

иц(а) (Можно снова прилететь и забрать **зимовициков**, куда бы их ни отнесло (Водопьянов); летовщик; весновальщик//иц(а); 4) “предмет, який характеризується за дією, позначеною мотивувальним дієсловом”: зимовказ (За нашим садом, сквозь ветви **груши-зимовки**, ...блестела поздняя заря (Авдеев).

Прикметники й ад’єктивовані дієприкметники утворюються лише від дієслів *зимовать*, *летовать* і *весновать*.

У діалектній підсистемі в усіх темпоральних дієслів спостерігаємо, по-перше, більший генеративний потенціал; по-друге, розширення обсягу лексичної семантики мотиватора і дериваційної семантики афіксів, використаних для превербації. Водночас у девербативів може бути нівельована власне темпоральна семантика, експлікована кореневим морфом. Наприклад, у слові *зимовье* зі значенням “хатинка для притулку і відпочинку, розташована далеко від населеного пункту”, “споруда у дворі, що використовується як кухня” актуалізується ознака ‘призначення’, яка не має спеціальної форми вираження, що спричинює фразеологізацію значення похідного слова, а мотивацію можна схарактеризувати як периферійну.

Особливістю похідних, представлених у діалектах, є й те, що в окремих випадках при їх формальному співвідношенні з генеративним дієсловом установлюються мотиваційні зв’язки безпосередньо зі словом-вершиною СГ, але не у власне “сезонному” значенні цього слова, а в межах квалітативної ознаки ‘температурний режим’. Наприклад, *зимовье* як “приміщення, де живуть взимку” повинно захищати від холоду, оскільки зима – найхолодніша пора року, тобто в дериваті значущою ознакою буде ‘утеплена’. Проте в похідному *зимовье* зі значенням “хатинка у дворі, що використовують для господарчих потреб і для житла влітку”, темпоральна ознака ‘сезон’ реалізується у семі ‘літо’, а літо “має найвищу температуру повітря”, що вимагає від приміщення збереження прохолоди, більш-менш низької температури. У діалектах назви приміщень, що виконують цю функцію, мотиваційно пов’язані зі словом *зима* за допомогою семи ‘холод’ (пор. *зимник* – “5. Льодовик. 6. Морг”), тому і в слові *зимовье* в наведеному значенні актуалізовано цю сему.

У мові діалектів помітна тенденція до омографізму дієслів цієї групи з різним акцентологічним оформленням: *летова’ть* і *ле’товать*, *осенова’ть* і *осе’новать*.

У третьому розділі – “Формально-семантичні зв’язки дієслів, які співвідносяться з поняттям „частина доби” – проаналізовано мовну фіксацію розчленовування доби: для її позначення використовують як власне темпорлексеми (*ночь, утро, день, вечер*), так і квалітативно-темпоральні слова (*заря, восход, заход, закат* тощо), що утворюють відповідні дієслова, більшість з яких втрачено в процесі розвитку російської мови. Вони збереглися лише в народних говорах або в інших мовах.

Особливу групу генеративних мотиваторів становлять найменування часу вживання їжі: *завтрак, обід, полдник, ужин*, парадигма яких в історії розвитку мови була ширшою (*утренник, паужин, вечеря* та ін.).

Частина дієслів, що позначають настання певного часу доби, мотивована словами з нечасовою семантикою, зокрема, колористичною, наприклад: *белеть, светать, темнеть*.

Зазначені номінативи як мотиватори темпоральних дієслів розглянуто за однаковим алгоритмом, за допомогою дефініційного і ремотиваційного аналізів визначено їхню семантичну структуру. Їх об'єднують значення 'час', 'відрізок часу', 'частина доби'. Диференційними є темпоральна ознака 'прямування в часі' (у слова *день* ЛСВ₁ реалізується в семах 'після ранку', 'перед вечором', 'від сходу сонця', 'до заходу сонця', 'поділяється на частини', 'дві половини'; у слова *вечер* – 'кінець дня', 'після дня', 'перед ніччю', у слова *ночь* – 'від вечора до ранку', 'від заходу до сходу сонця'; у слова *утро* – 'після ночі', 'перед днем', 'початок дня') і квалітативно-темпоральні 'ступінь освітленості' (у слова *день* реалізується в семах 'сонце', 'світло', 'найсвітліша частина доби', у слова *вечер* – 'світло', 'світла менше, ніж вдень', 'темрява', у слова *ночь* – 'відсутність світла', 'темрява', 'найтемніша частина доби', у слова *утро* – 'світло', 'світліша, ніж ніч, частина доби', 'світла менше, ніж вдень') і 'температурний режим' (у слова *день* реалізується в семах 'тепло', 'тепла більше, ніж вночі', 'тепла більше, ніж вранці', у слова *вечер* – 'тепла менше, ніж вдень', 'тепла більше, ніж вночі', у слова *ночь* – 'тепла менше, ніж увечері', 'тепла менше, ніж вдень', 'найхолодніша частина доби', у слова *утро* – 'тепліша, ніж ніч, частина доби', 'тепла менше, ніж вдень'). Прагматичні ознаки можна виокремити у цих словах у зв'язку з життєдіяльністю людини (у слова *день* реалізується у семі 'час роботи', у слова *вечер* – 'не працювати', 'легка фізична робота', у слова *ночь* – 'сон', 'відпочинок', 'особливий вид роботи', у слова *утро* – 'початок фізіологічної і соціальної активності людини').

Усі СГ зі словами-вершинами, що називають частини доби, є комплексними словотвірними одиницями віяльно-ланцюжкового типу. Серед них максимальну потужність і глибину має СГ лексеми *день*, яка представлена чотирма семемами, мінімальну – слово *утро* (два ЛСВ, один з яких містить лише периферійну сему часу). У кожному гнізді є дієслова, формально-семантично пов'язані зі словом-вершиною, але лише від слів *ночь* і *день* утворюються деривати, що функціонують у літературній мові: *ночевать, дневать, дневалить*. Решта слів – назв частин доби також має дієслівні похідні, але тільки в мовних підсистемах (діалектах).

Кожне зі слів ЛСГ "частини доби" має дієслівне похідне зі словотвірним значенням "проводити час, позначений мотивувальним іменником", що належить до групи екзистенційно-темпоральних дієслів (*дневать, вечеровать, ночевать, утренивать*). Вони формально пов'язані з мотиваторами і зберігають ядерні семи 'час', 'проміжок часу', 'частина доби'. Суб'єктом дії тут виступає здебільшого людина як соціофакт (окрім *ночевать*), тому деривати (залежно від контексту) характеризуються і як дієслова соціальної діяльності. Значно більше дієслів, що належать до власне

натурдинаміки: *утреть, обутреть, обутреться, днеть, ободнеть, вечереть, ночеть*. Вони переважно позначають дію, пов'язану з настанням відповідного часового відрізка, і визначаються як квалітативно-темпоральні.

Для діалектної підсистеми характерні нетипові з погляду літературної мови словотвірні типи похідних з генеративами, що позначають частини доби; спостержено випадки черезступеневого словотворення. Наприклад, похідне *обутреть*, закріплене лексикографічно, очевидно утворене префіксальним способом від дієслова *утреть*, формально не зафіксованого словниками (він виявлений в індивідуально-авторській мові О. Блока: *Утреем. С Богом! По домам! Позвякивают колокольцы*), що свідчить про лакуни в мовній системі діалектів.

Із усіх дієслів, що походять від слів – назв частин доби, лексеми *ночевать* і *вечеровать* генерують іменники таких словотвірних значень, як: 1) “опредметнена дія, що позначена мотиваційним дієсловом” (*ночевка₁, ночевье₁, ночевание, ночевая*): *Да ты, Тарас, никак с ночевой приехал* (Мамин-Сибіряк); (*вечерованье, вечеровка*); 2) “особа, що виконує дію, позначену мотивувальним дієсловом” (*ночевицик, ночевальщик*): *В пустой номер стекалась разношерстная толпа небогатого люда, известного под названием “ночевальщики”* (Успенський); (*вечеровальщик, вечеровальщица, вечеровицик*). Тільки від дієслова *ночевать* утворюються субстантиви зі словотвірним значенням “місце виконання дії, що позначена мотивувальним дієсловом” (*ночевье₂, ночевля, ночевище, ночевка₂*: *Ночевка хорошая, удобная, можно было даже сидеть* (Візбор).

На відміну від слів – назв пір року, які теж уживаються для позначення етапів життя людини, але з цим значенням дієслів не утворюють, слова, що позначають частини доби (не регулярно) реалізують словотвірний потенціал і своїх семем: *Мой отдыхает ум и сердце вечереет. И тени смертные снисходят на меня* (Вяземський); (пор., укр.: *Повечорів мій день...* (Довженко).

Усі дієслова цієї групи формують аспектні та акціональні пари з відповідними девербативами: від дієслова *ночевать* утворюються 9 дериватів, від *дневать* – 6 похідних, від *утреневать* – 1, від *вечеровать* – 3 (моделяти).

Прикметники і ад’єктивовані дієприкметники від дієслів *ночевать, утреневать, дневать* і *вечеровать* не утворюються.

Подійно-темпоральні дієслова, утворені від назв часу вживання їжі, мають різну словотвірну активність: максимальна кількість похідних – у дієслова *обедать*, яке залежно від актуалізації тієї чи тієї ознаки може належати і до дієслів соціальної діяльності.

Квалітативно-темпоральні дієслова, співвідносні з назвами частин доби за місцеперебуванням сонця, представлені тільки в денотативній групі дієслів, пов’язаних з

ранком і вечором: їх генеративними мотиваторами є слова *заря, свет* (у історії мови також слово *брезг*), *восход, заход, закат*, а самі дієслова належать до сфери натурдинаміки.

До іншої ділянки референційної належності дієслівної лексеми, до сфери антроподинаміки, відносимо дієслово *сумерничать*, яке мотивоване словом *сумерки* – “напівтемрява перед заходом сонця і настанням ночі, а також перед сходом сонця”, що має більший семантичний обсяг і більший функціональний діапазон порівняно з похідним дієсловом *сумерничать*, яке в мовній свідомості співвідноситься з вечором на його межі з ніччю: “Розм. Сидіти без вогню у сутінках (відпочиваючи, розмовляючи тощо)”.

Дискусійним є питання про дериваційну історію дієслова *рассветать*. Можливі два варіанти мотиваційних ланцюжків цього слова: *свет* → *светать* → *рассветать/рассвести* → *рассвет*; *свет* → *рассвет* → *рассветать/рассвести*. Перша відтворює причинно-наслідкові зв'язки між поданими дієсловами і спробу співвіднести їх з власне мовними закономірностями (хоча саме пара *светать* – *рассветать* не має системного підтвердження: обидва дієслова недоконаного виду). Відношення в парі *свет* – *светать* однозначні; поява дієслова *рассветать* у парі *светать* – *рассветать* зумовлена тим, що мотиватор *светать* вказує на виявлення якісної ознаки в семантиці слова *утро* (сема ‘світло’), яке передбачає його градацію, тобто початкову стадію, посилення і максимальне виявлення: оскільки з настанням ранку після ночі світла стає все більше і більше, то цей процес (настання ранку) і позначається дієсловом *рассветать*. У похідного від нього слова *рассвет*, яке було віддієслівним іменником, означення дії як предмета було первинним. Непрямим підтвердженням такої семантики цього слова можна вважати наявність свого часу в мові похідного *разсвѣтанье*, зафіксованого В. І. Далем (пор., укр. *розсвітання*). Ця семантика, очевидно, була первинною й у похідного *рассвет*, у якому таке ж дериваційне значення виражене нульовим суфіксом. Пізніше у слова *рассвет* розвинулось власне предметне значення “час доби перед сходом сонця; початок ранку”: *Глаза Мазены засверкали, как пред **рассветом** ночи мгла...* (Рилєєв).

Другий тип ланцюжка відтворює розуміння того факту, що слово *рассвет* утворено безпосередньо від слова *свет*. У цьому разі префікс *рас-* реалізував себе як регулярна і достатньо продуктивна (особливо в okazіоналізмах художнього і розмовного мовлення) словотвірна одиниця, яка утворює іменники зі значенням вищого ступеня виявлення ознаки, що названа мотивувальним іменником. Тобто і в цьому разі (дериват *рассвет*) відображене максимальне виявлення позначуваного явища: *рассвет* – це коли світла уже достатньо багато, що може розглядатися як опозиція поняттю “*утро забрезжило*”. А далі за “принципом словотвірного квадрата” установлюється зв'язок: *свет* → *светать*, *рассвет* → *рассветать*, і дієслово *рассветать* завдяки морфній структурі характеризується як слово з множинною мотивацією, що формує кільцевий ланцюжок. Отже, стає зрозумілим, чому обидва дієслова (*светать* і *рассветать*) – недоконаного виду.

У четвертому розділі – “Формально-семантичні зв’язки дієслів, мотивованих темпорлексемами інших денотативних класів” – розглянуто дієслівний вектор у СГ, вершинами яких є темпоральні іменники, що позначають різні часові одиниці та їхні частини (*век, год, квартал, місяць, декада, неделя, сутки, день (= сутки), час, минута, секунда*), а також саме слово *время* як назва невизначеного відрізка часу. Установлено, що темпоральні дієслова не утворюються від решти таких назв невизначених відрізків часу, як *миг, момент, мгновение, период, эпоха, эра, срок, промежуток*, від назв певних відрізків часу (*тысячелетие, трехлетие, пятилетие, семидневка, пятиминутка*), від назв тривалих часових періодів стосовно певного моменту (*древность, старина, прошлое, будущее, грядущее*), від слів, що позначають віковий період або період розвитку (*детство, малолетство, юность, молодость, зрелость, старость; малыш, ребенок, мальчик, девочка, подросток, девушка, юноша, старик, взрослый*).

Лексема *время* семантично пов’язана зі всіма словами, що входять до денотативних класів іменників з ядерним або неядерним значенням часу. Для одних воно є каузею, для інших – гіперонімом. Її великий семантичний обсяг є результатом історичної акумуляції значень (втрачено тільки значення “довгота складу”). Це зумовлює високу словотвірну активність лексеми, яка є вершиною віяльно-ланцюжкового СГ глибиною в 4 кроки, що містить 89 дериватів, з яких 8 – дієслова. У межах цього словотвірного гнізда виділено дієслівне підгніздо з вершиною *временно* зі значенням “зволікати, марнувати, витрачати час”: *Мы долго ждали, долго временно, воспользуемся опытом наших соседей, она им страшно дорого стоит* (Герцен). Дериват не відповідає жодному з описаних Т. Ф. Єфремовою семантичних типів подібних похідних, і в дисертації його словотвірне значення визначено як “виконувати дію, яка ґрунтується на властивості того, що позначено мотиватором”, оскільки мотиватором похідного є ЛСВ₁ слова *время* “послідовна зміна хвилин, годин, днів, років тощо”.

Полісемічна лексема *век* позначає і найбільшу часову одиницю, і життя, буття, тривалість життя когось. Саме ця семема мотивує дієслово *вековать*: *Есть добродетели, которые, хоть стары, Но продолжают вековать, преодолев и моды, и пожары* (Грибоедов). У дисертаційній роботі уточнено структуру і потужність очолюваного ним підгнізда, до якого можуть увійти похідні *провековать* і *перевековать* як такі, що мають достатню потенційність.

Похідні слова *год* формують відкрите СГ, що містить 69 дериватів, з яких усього 2 дієслова – *годовать* (“проживати, проводити рік де-небудь”: *Где днюем, там и годуем* (прислів’я) і *годить* (“вичікувати, зволікати”: *Говорят мне – погоди, а куда тут годить, каждая минута дорога*), що проявляють досить високу словотвірну активність.

Як моносемічне слово іменник *сутки* утворює невелике (16 похідних), але відкрите віяльно-ланцюжкове СГ глибиною в два кроки. У діалектній підсистемі функціонує екзистенційно-темпоральне дієслово *сутовать*, яке реалізує свій дериваційний потенціал у похідному *пересутовать*. Належачи до

продуктивного типу, ці деривати мають відносну потенційну достатність для входження до літературної мови.

Віяльно-ланцюжкове СГ відкритого типу слова *час* містить понад 60 дериватів. У сучасній російській мові єдиним екзистенційно-темпоральним дієсловом у гнізді є *часовать* (**Час часовать** – *не ночь ночевать* (прислів'я), яке не має похідних, проте характеризується досить широкою префіксною валентністю: його словотвірними операторами можуть бути префікси *по-*, *про-* і *пере-*. У діалектній підсистемі функціонує також багатозначне дієслово *часи́ть*, яке в одному зі своїх ЛСВ мотивується словом *час* з його невластивим часовим значенням.

У вияльно-ланцюжковому СГ слова *минута*, що має глибину 2 кроки і містить 23 деривати (гніздо є відкритим), за даними “Словообразовательного словаря русского языка” О. М. Тихонова, дієслівний вектор відсутній, проте в мові підсистеми функціонує дієслово *минутовать*: *Как не можно без соли и без хлеба ни день дневать, ни ночь ночевать, ни час часовать, ни минуту минутовать* (фольк.). Теоретично таке похідне може увійти й до літературної мови, але в цьому немає нагальної потреби.

Серед назв місяців продуктивними з погляду реалізації дієслівного вектора їхнього словотвірного потенціалу є субстантиви *февраль*, *май*, *сентябрь*, *октябрь*, при цьому в дієсловах, мотивованих назвами місяців, реалізовані здебільшого квалітативні семи. Дієслівні деривати не є нормативними одиницями, наприклад, *заоктябриться* фіксує В.І. Даль зі значенням “насупитися, спохмурніти, стати похмурим”; *сентябрить* у діалектах і в авторській мові уживається зі значенням “про осінню дощову погоду”: *Но уже сентябрило. Аисты двинулись к нильской далекой воде* (Луконін); дієслово *февралить* – авторський okazіonalіzm: *Февраль оглох, февраль **февралит**, февраль пустился на обман* (Полякова).

У літературній мові назва процесу перебігу або проведення такого відрізка часу, як день тижня, відбувається за допомогою описових конструкцій на зразок *прожить понедельник, провести среду*. Однослівні форми вираження такої семантики функціонують тільки на рівні усного мовлення.

Дієслова недоконаного виду *понеделничать* (“постувати, окрім середи і п’ятниці, ще й щопонеділка”), *вторничать* (“постувати по вівторках”), *средничать* (“постувати по середах”), *пятничать* (“постувати по п’ятницях”) є у фольклорі: *И середничаает, и пятничаает, и понеделничаает, а вся в греху!* (прислів'я). Дієслово *субботничать* має кілька значень. В. І. Даль описує як основне значення – “святкувати день суботній, як жиди і суботники”, а тільки як слововживання – “// постувати по суботах”. Паралельно з цим дериватом використовують дієслово *субботствовать* – “святкувати день суботній, як визначено старозавітниками”. Ці дієслова належать до сфери антроподинаміки і їх кваліфікують як соціальні дієслова, оскільки суб’єктом дії є людина як соціофакт. Поява в мові підсистеми дериватів від назв днів тижня стала можливою

внаслідок розширення валентності суфікса *-нича-* і звуження сфери функціонування утворених дієслів.

У **висновках** узагальнено результати проведеного дослідження.

Кваліфікуючи темпоральність як функціонально-семантичне поле, вважаємо, що ФСПТ – це не одновимірна багаторядна конструкція, що має морфологічне ядро і периферію, заповнену морфологічними, синтаксичними, лексичними та ін. одиницями, а є макрополем, сформованим комплексом мікрополів, у межах яких часову семантику репрезентовано мовними одиницями як носіями різного роду мовних значень, – граматичних (морфологічних та синтаксичних) і лексичного. Поля проектується одне на одне, що дає контекстне вираження часу. Кожне з полів має ядро і периферію, але їхнім центром, як і центром ФСПТ, є семантична ознака ‘час’, що визначає ім’я поля – *время*.

Лексико-семантичне поле часу – складова частина ФСПТ, але на відміну від останнього, яке прийнято вважати полем моноцентричного типу з цілісним граматичним ядром, ЛСПЧ є біцентричним полем, оскільки лексичні одиниці номінують метричні (кількісні) і топологічні (якісні) властивості часу. Частина лексем корелює з граматичним часом (*прошедшее – настоящее – будущее, вчера – сегодня – завтра* тощо), частина з ним не співвіднесена (*вечер, осень, миг, период* тощо), причому ці лексеми позначають абсолютний час і формують відповідне мікрополе, яке має власну структуру: до його ядра входять непохідні іменники і прислівники, навколоядерну зону утворюють відіменникові прикметники (синтаксичні деривати), відіменникові прислівники і непохідні дієслова, до периферії належать похідні дієслова.

Дериваційне розгортання поля за дієслівним вектором стає можливим завдяки реалізації словотвірного потенціалу іменників, що передають циклічний характер часу, називають одиниці відліку часу, дні тижня, місяці, і слова, що є назвою поля. Презентативність поля встановлено на підставі як загальноживаних мовних одиниць, так і слів, що функціонують у говірках – мовних підсистемах. Наявність таких одиниць – один з критеріїв визначення коефіцієнта потенційної достатності лексеми в літературній мові (разом з паралелями в близькоспоріднених мовах).

Усі аналізовані дієслова систематизовано, ураховуючи їхній денотативно-референційний простір. Відповідно до референційної належності темпоральних дієслів, що містять актантну рамку, їх поділено на екзистенційно-темпоральні (мають словотвірне значення “проводити час, позначений мотиваційним іменником”), дієслова “соціальної діяльності” (словотвірне значення “виконувати дії, звичайні під час, позначений мотиватором”) з підтипом подійно-темпоральних і квалітативно-темпоральні (словотвірне значення “набувати ознак того, що позначено мотиваційним словом”). Квалітативно-темпоральні дієслова представлено лише в мовних підсистемах – діалектах.

З-поміж назв пір року тільки слово *зима* утворює похідне дієслово, що функціонує в літературній мові. Від решти таких слів відповідні деривати представлено лише в говірках, але всі вони зберігають як ядерні семи ‘частина року’ і ‘сезон’. Екзистенційно-темпорального або соціального значення ці дієслова набувають у контексті. У квалітативно-темпоральних дієслів, які належать до власне натурдинаміки, актуалізуються квалітативні семантичні ознаки мотивувального генератива – ‘температурний режим’, ‘солярність’ і різний ступінь вияву цих ознак.

Особливістю діалектної підсистеми є більший генеративний потенціал темпоральних дієслів цієї групи і те, що вони характеризуються розширенням обсягу лексичної семантики мотиватора і дериваційної семантики афіксів, які використовуються для превербації. Крім того, у мові говорів наявна тенденція до омографізму різних значень дієслів цієї підгрупи з відповідним різним акцентологічним оформленням: *летова'ть* і *ле'товать*, *осе'новать* і *осенова'ть*.

СГ, вершинами яких слугують слова – назви пір року, є гніздами віяльно-ланцюжкового типу. Максимальну потужність і глибину має СГ слова *зима*, мінімальну – слово *осень*. У дієслівних підгніздах найбільшою словотвірною активністю характеризується дієслово *зимовать*, найменшою – *осеневать*.

Лексеми на позначення частин доби, що формують чотиричленну ЛСГ, певною мірою корелюють зі словами, які називають пори року. Вони також утворюють СГ віяльно-ланцюжкового типу: максимальну потужність і глибину має гніздо багатозначної лексеми *день* (4 семемі), мінімальну – СГ полісемічного слова *утро* (два ЛСВ). У літературній мові темпорлексеми *ночь* і *день* утворюють похідні дієслова здебільшого зі сфери антроподинаміки (*дневать*, *дневалишь*), дериват *ночевать* належить до натурдинаміки. Від решти слів цієї групи дієслова утворюються тільки в говорах. Причому деривати належать і до одного словотвірного типу (основа темпорлексеми + *-ова(ть)*), і до іншого (основа темпорлексеми + *-е-(ть)*). Перші зберігають ядерні семи ‘час’, ‘проміжок часу’, ‘частина доби’, в інших актуалізовано квалітативні ознаки.

Для зазначених дієслів є характерними схожі тенденції реалізації словотвірного потенціалу. Так, від більшості дієслів, мотивованих назвами пір року, утворюються іменники, що позначають “опредметнену дію, позначену мотиваційним дієсловом” і “особу, що виконує дію, позначену мотивувальним дієсловом”. Проте якщо деривати зі значенням “місце виконання дії, позначеної мотиваційним дієсловом” регулярно утворюються від дієслів, які мають сему “назви пір року”, то в групі “назви частин доби” їх утворює тільки дієслово *ночевать*, а девербативи зі значенням “предмет, що характеризується за дією, позначеною мотиваційним дієсловом”, взагалі не представлені. До того ж, дієслова, мотивовані назвами частин доби, не утворюють прикметників.

Із певним часом доби співвідносяться дієслова, утворені від квалітативно-темпоральних слів і колоризмів, які експлікують відповідні семантичні ознаки власне темпорлексем. Крім квалітативно-темпоральних дієслів, зі словами, що позначають частини доби, співвідносяться

подійно-темпоральні дієслова, парадигма яких в історії розвитку мови була ширшою: *утренічать, завтракать, полдничают, полудновать, обедать, паужинать, ужинають, вечерять, вечеровать*.

З темпоральних лексем інших денотативних класів генераторами дієслів із часовою семантикою є лише слова *время, век, год, сутки, час, минута, февраль, май, сентябрь, октябрь, понедельник, пятница, суббота*. Причому до одиниць літературної мови належать тільки екзистенційно-темпоральні дієслова *временить* і *вековать*. Дієслівні деривати інших наведених темпорлексем функціонують у діалектах або в художніх творах як okazіonalіzmi.

Дієслова, мотивовані назвами місяців, кваліфікуємо як квалітативно-темпоральні на відміну від дієслів соціальної діяльності та екзистенційно-темпоральних дієслів.

Наведені дієслова з більшим або меншим ступенем регулярності утворюють аспектні й акціональні пари, практично не утворюють іменників із значенням опредметненої дії (за винятком дієслів, утворених від слова *век* і назв днів тижня), найменувань людини (зафіксовано лише діалектизми *вековальщик, вековуха* та історизм *годовальщик*).

Отже, у лексико-семантичному полі часу, яке є складовою частиною ФСПТ, представлено дієслова з імплікованою та експлікованою у морфній структурі семою часу. Дієслова з експлікованою семою часу утворюються від субстантивних темпорлексем, що позначають абсолютний час, зокрема, назви пір року, частин доби, назв місяців, днів тижня та деяких одиниць вимірювання часу. Екзистенційно-темпоральні і соціальні дієслова утворюються переважно за моделлю “основа темпорального іменника + -ова(ть)”, а квалітативно-темпоральні – “основа темпорального іменника + -е/и(ть)”. Переважна частина похідних темпоральних дієслів функціонує в діалектах, де аналізовані деривати формують регулярні і продуктивні типи, що свідчить про можливість і необхідність створення діалектного словника словотвірних гнізд, а також тлумачного словника словотвірних одиниць, оскільки очевидним є розширення семантики і валентності морфів, використовуваних для генерації дієслівних похідних.

Перспективою дисертаційної праці є вивчення темпоральних дієслів з імплікованою семою часу.

Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях:

1. Яременко Т. Г. Формально-семантическая структура темпоральных глаголов русского и украинского языков / Т. Г. Яременко // Проблемы зіставної семантики: Матеріали республіканської наукової конференції. – Київ – Черкаси, 1992 р. – С. 135–136.

2. Яременко Т. Г. Словотворча активність темпоральних дієслів в українській та російській мовах / Т. Г. Яременко // Актуальні питання мовознавства у світлі праць Б. О. Ларіна

і Ф. П. Філіна: Тези наукової конференції мовознавців України (21-23 вересня 1993 р.). – К.: КДПІ, 1993. – С. 142–143.

3. Яременко Т. Г. Словотворча активність темпоральних дієслів (СГ з вершинною “зима”) / Т. Г. Яременко // Проблеми контрастивної лінгвістики: Тези міжвузівської наукової конференції 18 – 20 травня 1993 р. – Кіровоград, 1993. – С. 289–290.

4. Яременко Т. Г. Дієслова з лексичним значенням часу в їх дериваційних зв’язках (в українській та російській мовах) / Т. Г. Яременко // Система і структура східнослов’янських мов: Міжкафедральний збірник наукових праць. – К., 1997. – С. 127–132.

5. Яременко Т. Г. Формально-семантическая организация вербальных блоков слов “день” и “утро” / Т. Г. Яременко // Вісник: зб. наук. статей викладачів, докторантів, аспірантів Національного педагогічного ун-ту імені М. П. Драгоманова. – К., 2002. – Вип. 4. – С. 151–155.

6. Яременко Т. Г. Вербальный блок словообразовательного гнезда слова *день*: структура и семантика производных / Т. Г. Яременко // Система і структура східнослов’янських мов: зб. наук. праць – К.: Знання України, 2002. – С. 94–98.

7. Яременко Т. Г. Номинатив утро как мотиватор глагольной лексики / Т. Г. Яременко // Вісник Міжнародного Слов’янського університету. Серія: Філологічні науки. – Х., 2003. – Т.6. – №3. – С. 41–43.

8. Яременко Т. Г. Словообразовательный потенциал лексемы *ночь* (вербальный блок) / Т. Г. Яременко // Система і структура східнослов’янських мов: сучасні тенденції розвитку слов’янських мов: зб. наук. праць. – К.: Знання України, 2003. – С. 55–61.

9. Яременко Т. Г. Вербальные производные темпорлексемы *год*: структура и семантика / Т. Г. Яременко // Система і структура східнослов’янських мов: До 60-річчя наукової і педагогічної діяльності проф. М. Я. Брицина: зб. наук. праць. – К.: Знання України, 2004. – С. 128–132.

10. Яременко Т. Г. Формально-семантическая организация глагольных дериватов, мотивированных словом *век* / Т. Г. Яременко // Вісник Уманського пед. університету імені Павла Тичини. Філологія (мовознавство): зб. наук. праць. – К.: Знання України, 2004. – С. 282–288.

11. Яременко Т. Г. Формально-семантические связи глагола “*вечереть*” / Т. Г. Яременко // Актуальные проблемы вербальной коммуникации: язык и общество: сб. научн. трудов. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2004. – С. 527–532.

12. Яременко Т. Г. Типы семантических отношений между глаголом *зимовать* и производными от него субстантивами / Т. Г. Яременко // XII Международная конференция по функциональной лингвистике: “Функционализм как основа лингвистических исследований”: сб. науч. докладов. – Ялта, 2005. – С. 375–377.

13. Яременко Т. Г. Слово *лето* как мотивирующий генератив / Т. Г. Яременко // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия: Филология. – Т. 19 (58). – Симферополь, 2006. – №4. – С. 84–89.

14. Яременко Т. Г. Формально-семантические отношения между названиями месяцев, дней недели и их производными / Т. Г. Яременко // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия: Филология. – Т. 20 (59). – Симферополь, 2007. – №1. – С. 73–79.

15. Яременко Т. Г. Формально-семантические связи между темпоративом *весна* и его производными (вербальный блок) / Т. Г. Яременко // Культура народов Причерноморья. – Симферополь: Межвузовский центр «Крым», 2007. – №119. – С. 144–147.

АНОТАЦІЯ

Яременко Т. Г. Російське дієслово з експлікованим компонентом часу: дериваційна історія та перспектива. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.02 – російська мова. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2009.

У дисертації комплексно досліджено лексичну семантику похідного слова, зокрема, дієслів, утворених від іменників із значенням часу, які є периферійними елементами лексико-семантичного поля часу у складі функціонально-семантичного поля темпоральності.

Доповнено теорію функціонально-семантичних полів, зокрема, запропоновано дещо іншу, порівняно з загальноприйнятою, конфігурацію функціонально-семантичного поля темпоральності.

Систематизовано дієслова, зважаючи на їхній денотативно-референційний простір. Виділено екзистенційно-темпоральні, квалітативно-темпоральні дієслова, дієслова соціальної діяльності. Проаналізовано словотвірні можливості дієслів зі значенням часу у творенні суфіксальних і префіксальних одиниць, вказано на особливості реалізації словотвірних потенцій цих дієслів у літературній мові та мові діалектної субсистеми.

Ключові слова: дериват, дієслівна темпорлексема, лексико-семантичне поле часу, функціонально-семантичне поле темпоральності, словотвірне гніздо, підгніздо, словотвірне значення.

АННОТАЦИЯ

Яременко Т. Г. Русский глагол с эксплицированным компонентом времени: деривационная история и перспектива. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.02 – русский язык. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова, Киев, 2009.

Диссертация посвящена изучению лексической семантики производного слова, в частности, глаголов, образованных от имен существительных со значением времени. Такие дериваты занимают периферийное положение в лексико-семантическом поле времени (ЛСПВ), поэтому до настоящего времени не были объектом специального исследования.

В отличие от морфологического поля времени, которое признано моноцентричным, ЛСПВ имеет два центра: одно ядро объединяет лексемы, выражающие относительное время, второе – слова, обозначающие время абсолютное. Анализируемые дериваты относятся к периферии последнего. Лексико-семантическое поле времени рассматривается в работе как составная часть функционально-семантического поля темпоральности (ФСПТ), но не в традиционном понимании его конфигурации как одномерной многорядной конструкции, имеющей морфологическое ядро и периферию. ФСПТ осмысливается как макрополе, которое представляет собой комплекс микрополей, в пределах которых данная семантика репрезентируется посредством языковых единиц как носителей разного рода языковых значений – грамматических (морфологических и синтаксических) и лексического, проецируемых друг на друга (их очередность условна). При этом становится возможным выявление ядра и периферии каждого из полей, но их центром, как и центром ФСПТ, является семантический признак ‘время’, определяющий имя поля – *время*.

В ЛСПВ ядро составляют непроеизводные имена существительные и наречия, окооядерную зону формируют отыменные прилагательные (синтаксические дериваты), отыменные наречия и непроеизводные глаголы, к периферии относятся производные глаголы. Деривационное развертывание поля по глагольному вектору становится возможным благодаря реализации словообразовательной потенции существительных, передающих циклический характер времени (*весна, лето, осень, зима, утро, день, вечер, ночь* и т. п.), называющих единицы счета времени (*секунда, минута, час, день, сутки*), дни недели, месяцы и слова, являющегося именем поля, – *время*. Презентативность поля установлена с учетом как общеупотребительных языковых единиц, так и слов, функционирующих в говорах – языковых подсистемах. Наличие таких единиц – один из критериев определения коэффициента потенциальной достаточности лексемы в литературном языке (наряду с параллелями в близкородственных языках).

Все анализируемые глаголы систематизированы с учетом их денотативно-референциального пространства. В соответствии с референциальной приложимостью темпоральных глаголов с включенной актантной рамкой они делятся на экзистенциально-темпоральные (обладают

словообразовательным значением «проводить время, названное мотивирующим именем существительным»), на глаголы «социальной деятельности» (словообразовательное значение «совершать действия, обычно производимые во время того, что названо мотивирующим словом») с подтипом событийно-темпоральных и на квалитативно-темпоральные. В последнем случае субъектами действия выступают сами временные периоды, и такие глаголы представлены только в языковых подсистемах – говорах.

Из слов-названий времен года в литературном языке глагол образуется только от слова *зима*; он же максимально словообразовательно активен. Глаголы *летовать*, *весновать* и *осеневать* функционируют в диалектах. Дериваты этой группы являются экзистенциально-темпоральными или социальными глаголами в зависимости от контекста, однако в языке говоров наметилась тенденция к омографизму разных семем с соответствующим различным акцентологическим оформлением: *летова́ть* и *ле́товать*, *осе́новать* и *осенова́ть*. В диалектной подсистеме регулярны производные квалитативно-темпоральные глаголы *зиметь*, *обзиметь*, *обзимить*; *обвеснеть*; *облетиться*, *полетиться*, *облетниться*; *осенять* / *осенеть*.

От названий частей суток в литературном языке глагольные дериваты образуются лишь от слов *ночь* и *день* (*ночевать*, *дневать*, *дневалить*). Отдельные глаголы, обозначающие наступление того или иного времени суток, мотивируются словами с невременной семантикой, в частности, колористической, например, *белеть*, *светать*, *темнеть*. От остальных слов – названий частей суток глагольные дериваты, преимущественно квалитативно-темпоральные (*утреть*, *обутрить*, *обутриться*, *днеть*, *ободнеть*, *ночать*), представлены только в говорах (исключение *вечереть*).

Помимо квалитативно-темпоральных глаголов, со словами, обозначающими части суток, соотносятся событийно-темпоральные глаголы *завтракать*, *обедать*, *полдничать*, *ужинать*, парадигма которых в истории развития языка была шире: *утреничать*, *завтракать*, *полдничать*, *полудновать*, *обедать*, *паужинать*, *ужинать*, *вечерять*, *вечеровать*.

Из темпоральных лексем иных денотативных классов глаголы с временной семантикой генерируют лишь слова *время*, *век*, *год*, *сутки*, *час*, *минута*, *февраль*, *май*, *сентябрь*, *октябрь*, *понедельник*, *пятница*, *суббота*. При этом единицами литературного языка являются только экзистенциально-темпоральные глаголы *временить* и *вековать*.

Глаголы, мотивированные названиями месяцев *маевать*, *сентябрить*, *октябрить*, *февралить*, квалифицируются как квалитативно-темпоральные в отличие от глаголов социальной деятельности (*понеделковать*, *понеделовать*) и экзистенциально-темпоральных глаголов (*годовать*, *годить*; *сутовать*; *часовать*; *минутовать*).

Перспективой настоящего исследования является изучение темпоральных глаголов с имплицированной семой времени.

Ключевые слова: дериват, глагольная темпорлексема, лексико-семантическое поле времени, функционально-семантическое поле темпоральности, словообразовательное гнездо, подгнездо, словообразовательное значение.

SUMMARY

Yaremenko T. G. Russian verb with an explicit component of time: derivation history and perspective. – Manuscript.

The dissertation for a scientific degree competition of a candidate of philological sciences in speciality 10.02.02 – the Russian Language. – National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, 2009.

The dissertation makes complex researches of lexical semantics of a derivative word, in particular, the verbs formed of the nouns with time meaning, which are peripheral elements of a lexical – semantic field of time in a structure of a functional – semantic field of temporality.

The theory of functional – semantic fields is completed, in particular, a little other configuration of a functional – semantic field of temporality is proposed comparing with the current configuration.

The verbs are arranged taking into consideration their denotative – referential extent. Existent – temporal, qualitative – temporal verbs, verbs of social activity are extracted. Word – building possibilities of the verbs with time meaning at suffix and prefix units building are analyzed, special features of word – building potency implementation of these verbs in literary language and the language of a dialect subsystem are pointed out.

Key words: derivative, verbal temporal lexeme, lexical – semantic field of time, functional – semantic field of temporality, word – building, family, sub – family, word – building meaning.